

НАПРЯМКИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ГЕОГРАФІЇ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Чи не найдавніша серед наук географія протягом своєї більш ніж двотисячолітньої історії пережила чимало змін і різноманітних трансформацій. У різні часи географи обслуговували різні запити й потреби суспільства, що постійно змінювались, більшою чи меншою коригувались новими загальнонауковими підходами і концепціями, змінювали і розвивали свою теорію та методологію, методичні засоби та інструментарій дослідження. Наукознавці говорять про закономірну зміну загально- і конкретно-наукових підходів і методологій, про розроблення все нових напрямків пізнання, наукових концепцій і парадигм.

Найбільш узагальнено історію географії поділяють на чотири етапи: 1) етап становлення географії як науки; 2) етап формування теоретичних засад географії; 3) етап інтенсивного використання географічних знань для практичних потреб; 4) новітній етап – етап інформаційних технологій. Протягом *першого етапу* стародавні і середньовічні географи Землю – відкривали й – описували. Людство хотіло знати свою територію, своїх сусідів, інші народи і країни, знати весь суходіл, моря й океани. У цей час, що тривав з V-II ст. до н.е. і до середини XVII ст., головною була *землеописова парадигма*. Географи виконували суспільне замовлення – інвентаризувати, тобто покласти на карту, та описати всю земну поверхню.

Другий етап розвитку географії пов'язаний з намаганнями географів зрозуміти внутрішню будову земної поверхні – ландшафтної оболонки: з чого складається географічна оболонка, як взаємодіють її складові компоненти, за якими законами і принципами географічні компоненти поширюються по земній поверхні та поєднуються (комплексуються) між собою. Цей етап, який географи називають *класичним*, започаткований роботами фундаторів теорії географії О. Гумбольдтом і К. Ріттером. Показово, що К. Ріттер розробив базову географічну дисципліну – *землезнавство* (у С.Л. Рудницького – *землезнання*). І слідом за ними головний напрям тогочасної географії можна називати *землезнавчою парадигмою*.

Третій етап пов'язаний з інтенсивним використанням географічних знань для різноманітних практичних потреб – меліорацій, природоохоронної діяльності, раціонального розселення населення, розміщення різних видів господарської діяльності, планування та впорядкування територій та акваторій. Він започаткований наприкінці XIX ст. У радянський час його називали *конструктивною географією* (І.П. Герасимов та ін.). Але ця назва несла значне ідеологічне навантаження – *перетворення природи*, яке на даний час вже стало одним з багатьох ідеологічних кліше радянських часів, ідеологемою, що віджила своє. Потрібна нова назва цього напрямку, узгоджена з сучасними теоретико-методологічними підходами в географії. На мою думку, це *землевпорядна парадигма*, яка націлює географів на обґрунтування раціональної – економічно

ефективної, збалансованої й екологічно безпечної територіальної організації життєдіяльності суспільства, на географічне планування та впорядкування територій і акваторій. Дивлячись на сьогочасний титульний перелік географічних дисциплін, що характеризують просторові відмінності компонентів ландшафтної оболонки та їх територіальних поєднань – комплексів, можна сподіватись, що найближчим часом на передній план географічної теорії, освіти і практики вийдуть питання *планування територій* країн, регіонів, міст, агломерацій, територіальних громад і поселень.

Сучасний – *четвертий етап* розвитку географії, пов'язаний з формуванням постіндустріального (інформаційного) суспільства, ще не має відповідних географічних парадигм і концепцій, і завдання географів – якомога швидше трансформувати методологію своєї науки до нових умов і вимог. Розмова про це буде вестись далі.

Таким чином, в історичному ракурсі географія проходить етапи трьох найбільших загальних парадигм – землеописової, землезнавчої та землевпорядної. При цьому не слід гадати, що поява нової парадигми повністю відкидає попередні: вони, як правило, певною мірою зберігаються. І ще одне істотне зауваження полягає в тім, що землеописовий етап географії тривав близько двох тисячоліть, а наступні етапи стають все більш короткочасними. Географи повинні бути готовими до швидкоплинної зміни головних загальнонаукових і конкретнонаукових – власне географічних – концепцій і парадигм.

Зазначена тріада –землеопис – землезнавство – землевпорядкування означає лише головні орієнтири географії на різних стадіях її зростання і ніякою мірою не вичерпує всього різноманіття географічних концепцій і парадигм, більшість яких започатковані протягом ХІХ – ХХ ст. На даний час у географічній науці співіснують і більшою-меншою мірою використовуються більше півтора десятків наукових підходів – парадигм. Серед них *парадигми власне географічні* – хорологічна (просторова), морфологічна (геоструктурна), географічного детермінізму, посибілізму, інвайроменталізму, ландшафтна, регіональна. Поширені також концепції і парадигми, запозичені від інших наук, які мають статус загальнонаукових. Серед них парадигми системна (геосистемна), модельна, екологічна (геоекологічна), коеволюційна (взаємопов'язаного і збалансованого розвитку суспільства і природи), концепція сталого розвитку, ноосферна парадигма. Останніми роками на теоретико-методологічний розвиток географії сильний вплив мають *синергетична* та *інформаційна (геоінформаційна) парадигми*. Синергетика – нова наука про закони коеволюції, про сумісний розвиток складних систем. Вона виникла як фізична дисципліна у розділі термодинаміки, але швидко поширила свою методологію на всі природні та суспільні процеси. Її головним теоретичним здобутком стало обґрунтування колосальної вибіркості існування складних систем: складне існує та функціонує у надзвичайно вузькому діапазоні умов.

Необхідність інтенсивних пошуків і розробок сучасних парадигм і концепцій в географії зумовлена новітніми тенденціями суспільного розвитку, серед яких:

- = нове розуміння взаємодії буття (онтології) та пізнання (гносеології);
- = новітні здобутки теорії пізнання – епістемології;
- = нові підходи до взаємодії суспільства і природи, співвідношення гуманітарних та природничих наук;
- = якісно нові пізнавальні можливості людства – інформаційні технології.

Сучасна наукова революція пов'язана з переглядом наукової картини світу, і географи повинні прийняти активну участь у розробленні нового бачення світу. Донедавна базовою для всіх наук залишалась *фізична картина світу*, яка була найбільш розробленою і давала системне уявлення про природу. З кінця ХХ ст. традиційна (фізична) картина світу як своєрідна загальнонаукова модель переживає певну кризу. На думку І. Пригожина (1979 р.), ми відійшли від уявлення про природу як автомат, підпорядкований математичним законам, чий непорушний прояв визначає раз і назавжди її майбутнє, так само, як було визначене її минуле. Слідом за фізикою, яка рішуче відмовилась від механістичної картини Всесвіту з появою теорії відносності, квантової механіки, принципів відносності і невизначеності, таку ж «революцію» переживають природознавство, суспільствознавство і філософія. Не буде перебільшенням характеризувати цю концептуальну трансформацію як чергову *наукову революцію*, як справжню метаморфозу, перебудову всієї науки. Сучасна картина світу вже переросла свій «фізичний ідеал». Вона вже немислима без хімії, біології, геології, географії, екології, економіки, суспільствознавства.

Природу і буття не слід розглядати як автомат (чи годинник) підпорядкований чітким правилам і законам, за якими можна визначити минуле чи прогнозувати майбутнє. Ще вчора матеріальний і духовний світ видавався достатньо впорядкованим, таким, що рухається до всезростаючої гармонії. Реальна дійсність заперечує такий «наївний оптимізм». Суспільно-історичний розвиток, перебіг подій стають дедалі все менш визначеними і передбачуваними, іноді – ірраціональними. Сучасні соціально-економічні процеси виглядають все менш детермінованими і впорядкованими, соціальні та політичні явища – все більш стохастичними й незрозумілими. Географічна наука повинна повною мірою сприймати ознаки і прояви нової картини світу та відповідні зміни й трансформації загальнонаукової методології.

Важливою передумовою нової наукової революції є *сучасна цивілізаційна криза*, що помітно поглиблюється. Сучасна цивілізація перебуває на історичному роздоріжжі, у зоні біфуркацій, де рівно можливими є і колосальні прориви у суспільній свідомості аж до становлення ноосфери, з одного боку, і використання могутніх інформаційних технологій для маніпулювання суспільною свідомістю та зомбування людей – з другого. По-новому нині розглядають одвічну проблему — прогрес – регрес. Прискорений розвиток науки і техніки, суспільства в цілому супроводжується продукуванням різних «антитіл» та «вірусів». У потужному прориві інформаційних технологій наявні «внутрішні віруси», з якими доводиться вести все

більш витончену і все більш масштабну війну. Такі ж –віруси» знов і знов з'являються у культурному і соціальному розвитку. Показово, що вони можуть бути простими і примітивними, як тероризм, але від цього ще більш загрозливими.

Провідні філософи зазначають, що *сучасна цивілізація перебуває на історичному роздоріжжі, у зоні бифуркації*, де одночасно можливі і масштабні прориви у свідомості суспільства аж до становлення ноосфери, з одного боку, і використання могутніх інформаційних технологій для зомбування людей і маніпулювання їх мисленням і поведінкою - з другої. Географи повинні навчитись ставити і розробляти свої проблеми у контексті сучасної цивілізаційної кризи. Усвідомлення географами масштабів і загроз сучасної цивілізаційної кризи орієнтує їх на пошуки відповідних протидій, на оптимізацію процесів взаємодії суспільства з природою та на збереження ландшафтної оболонки Землі в цілому. Географія повинна займати чільне місце щодо *обґрунтування правильних напрямків і самої методології їх вибору у стані суспільно-історичних бифуркацій*. Географи традиційно досліджують природно-господарські та соціоприродні системи, і сучасна методологія взаємодії у наукових дослідженнях об'єкту - суб'єкту повинна отримати у географії подальшу конкретизацію і поглиблену розробку.

Географія - одна з небагатьох наук, яка своєю предметною областю охоплює і природу, і суспільство, користується законами розвитку природними і соціальними (суспільними). Традиційний поділ наук на природничі і суспільні, *принципова різноякісність законів природних і суспільних* є однією з ключових проблем сучасної загальнонаукової методології. Мислителі констатують, що між традиційною *гуманітарною культурою* та *науковою культурою*, що сформувалася переважно на основі природознавства і техніки, поглиблюється істотний розрив, який називають навіть «прірвою». Представники гуманітарних наук мало обізнані з науковою моделлю фізичного світу, вони не сприймають спрощень, ідеалізацій, формалізацій, за допомогою яких природничники вибудовують свої теорії. В свою чергу, представники природничих наук не обізнані з соціогуманітарними цінностями і критеріями, не сприймають концепцій і теорій соціального розвитку, оскільки суспільствознавці не користуються методами точних наук. Така *поляризація культури і знання* завдає шкоди загальному поступу людства та розвитку самої науки. Вона протистоїть об'єктивній цілісності матеріального світу, єдності буття та законів його розвитку. В наш час різко посилились *інтегративні тенденції* в науці. Загальнонаукові та міждисциплінарні концепції й підходи набувають дедалі більшого поширення. Нині говорять вже про формування *єдиної науки про життя - природу - людину - суспільство*.

Методи природничих і гуманітарних наук різняться тим, що перші націлені на пошук загальних законів та їх відповідності експериментам (практиці), другі мають справу зі світом людських цінностей, з уподобаннями окремих індивідів і соціумів. У природознавстві теорія істинна, якщо вона підтверджена практикою і фактами, у суспільствознавстві цінності та соціальні теорії істинні,

якщо вони ефективні, якщо вони дають соціальний ефект. Зрозуміло, що *соціальні цінності завжди суб'єктивні і до того ж дуже непостійні*. Можна сподіватись, що філософія зможе врешті решт довести і глибинну об'єктивність будь-яких суб'єктивних соціальних критеріїв, але у біжучій практиці суспільство орієнтоване на задоволення власних потреб та інтересів. Згадаймо як приклад численні заклики і філософів, і екологів, і релігійних діячів осмислити згубність *споживчого суспільства* та відійти від його ідеалів і свідомо обмежити людські потреби.

Географи досліджують взаємодію суспільства і природи, оперують природно-господарськими та соціоприродними комплексами, системами і повинні у той чи інший спосіб *поєднувати і синтезувати закони і закономірності функціонування природи і суспільства та відповідні різноякісні критерії щодо їх істинності*. Майже вся історія науки пронизана пошуками відмінності та різноякісності природи і суспільства, обґрунтуванням певної несумісності законів їх розвитку. Прийшов час нового осмислення такого —протистояння‖ методами загальнонаукового синтезу, *обґрунтування на нових методологічних засадах єдності й цілісності природного середовища й людини з усіма сферами її життєдіяльності*. І географія, яка своєю предметною областю охоплює природу - населення - господарську і духовну життєдіяльність населення, чи не найближче порівняно з іншими науками стоїть до методологічного розв'язання цих проблем. Географія повинна повною мірою враховувати сучасні трансформації загальнонаукової методології щодо розмежування та нерозривної єдності суспільства і природи. Згадаймо принагідно патову методологічну ситуацію у вітчизняній географії у 1960 – 1970-х роках, коли методологічні постулати щодо різноякісності та неспівставності законів розвитку природи і суспільства жорстко розмежували цілісну географічну науку на дві географії – фізичну та економічну, з яких перша була віднесена до наук природничих, а друга до суспільних, і фактично загальмували на тривалий час розвиток комплексних географічних досліджень та загальногеографічної теорії.

Спостерігається певна трансформація взаємин *онтології* - вчення про буття, та *гносеології (епістемології)* – вчення про пізнання. Сучасна теорія пізнання включає у будь яку теоретичну ситуацію і саму людину, яка відкриває для себе і описує навколишній світ. Такий підхід наголошує, що наука – людський витвір, який не існує поза суспільним буттям, що людство шукає —об'єктивну істину‖ у контексті своїх інтересів і потреб.

Е. Гуссерль та його учень М. Хайдеггер у структурі пізнання встановили дві під структури: *когітум (когітація)* – те, на що спрямована свідомість суб'єкта, та *інтенум (інтенція)* – сам процес осмислення когітума. З певним спрощенням, когітація означає процес визначення *об'єкта дослідження*, а інтенція – встановлення *предметних аспектів* вивчення об'єкту. *Інтенціональність*, за Гуссерлем, - це інтерпретація, трактування, розуміння, а істина являє собою *інтенціональне прояснення*. І ще одна важлива обставина: *інтенція* – це включення у процес пізнання самого дослідника, його

життєвого досвіду, його знань, його дослідницьких можливостей. *Концепція інтенціональності* має загальнонауковий статус: не існує –чистої об'єктивної істини поза осмисленням, поза його світоглядом, поза соціальним статусом самої науки. Особливу роль інтенція повинна відігравати у географічній науці, оскільки географи включають людину і соціуми до об'єкту своїх досліджень, розглядають населення як один з компонентів ландшафтної оболонки землі, притому компонент активний, здатний до самооцінки і управлінських рішень. *Інтенціональність повинна стати провідним методологічним принципом сучасної географії.*

Сучасна наукова революція та загально цивілізаційна криза, трансформації наукової картини світу і загальнонаукової методології ставлять проблеми нової географічної парадигми, яка б повною мірою враховувала такі зрушення у суспільно-історичному розвитку та пізнанні. Для обговорення і дискусії пропонується *інтенціональна парадигма географії – парадигма усвідомлення людством своєї ролі і місця у системі “природа – суспільство” в умовах цивілізаційної кризи та нової наукової картини світу.* Змістовно вона близька до ноосферної парадигми. Але концепція ноосфери має –еквіфінальний характер, вона проголошує кінцеву мету коеволюції суспільства і природи, переростання біосфери у –сферу розуму. Інтенціональна ж парадигма повинна стати робочим інструментом для розробки сьогоденних і біжучих дослідницьких програм на засадах нової методології.

Інтенціональна парадигма спрямована на радикальну трансформацію методології географії з врахуванням становлення нової наукової картини світу, тенденцій цивілізаційної кризи сучасного суспільства, нового розуміння розмежування та взаємодії природних і гуманітарних наук, нових аспектів взаємодії онтології –гносеології у процесах пізнання. Нова парадигма покликана органічно вписати географію у сучасну загальнонаукову методологію і спрямувати її на розроблення найбільш актуальних і злободенних проблем життєдіяльності суспільства та пізнання. Інтенціональна парадигма істотно посилить значення наукового синтезу у всій системі географічних наук, зробить більш предметною взаємодію географії з суміжними дисциплінами. Нова парадигма покликана зорієнтувати географів на використання новітніх методологічних підходів та дослідницьких технологій.

Інтенціональна парадигма формується у контексті нової картини світу і визначає специфіку й вагому роль географічної науки у створенні такої картини. Показово, що майже за всіма зазначеними загальнонауковими трансформаціями географічна наука має певні теоретико-методичні доробки. Нова парадигма повною мірою може претендувати на статус загальногеографічної, її методологічна канва охоплює всі предметні напрямки сучасної географічної географії і буде справляти дуже сильний вплив на їх подальший розвиток. Інтенціональна парадигма висуває на передній план географічний синтез і орієнтує географів на використання методологічних принципів *синергетики* – вчення про функціонування надскладних систем.

Інтенціональна парадигма повинна стати методологічним стрижнем сучасної географічної науки в цілому, та суспільної географії – зокрема. А провідною робочою парадигмою географії стає концепція планування територій. Географічна практика останніх десятиріч переконливо свідчить, що планування території виходить на передній план у розв'язанні актуальних і гострих проблем екологічного оздоровлення та загального впорядкування середовища життєдіяльності людей. Як приклади згадаємо:

- = програму європейських країн з планування території Балтійського басейну, прийняту ЄС у 1995 р., що має на меті екологічний захист Балтійського моря;

- = Севільську стратегію, розроблену ЄС у 1995 р. з метою формування пан-європейської екологічної мережі з подальшим її поширенням на країни Східної Європи;

- = програму формування національної екологічної мережі України, закріплену Законами України (2000 р., 2004 р.);

- = постанову Кабінету Міністрів України про розроблення концепцій і програм формування регіональних екологічних мереж (2000 р.);

- = експериментальне випробування систем агроландшафтної організації території, що проводиться у двох районах Київської та Харківської областей;

- = постанову уряду України про розроблення Генеральної схеми планування територій України та її успішну реалізацію на початку 2000-х років;

- = сучасні роботи науково-дослідного інституту –ДіпромистоII з розроблення схем планування територій регіонів, міст і приміських зон;

- = участь українських географів у розробці схем планування територій приморських смуг (берегових зон) Чорного та Азовського морів.

Головним технологічним проривом географічної науки наприкінці ХХ ст. стала інформаційна парадигма. Розроблення й масове поширення геоінформаційних технологій, електронного картографування, створення геоінформаційних баз даних і різноманітних ГІС – геоінформаційних систем має непересічне значення не лише для географії чи всієї науки, але й для цивілізаційного поступу людства в цілому. Світ увійшов у так звану інформаційну цивілізацію. Якщо епоха Великих географічних відкриттів була першим злетом географії, що справив колосальний вплив на геополітичний і гео економічний світовий розвиток, то масове поширення геоінформаційних технологій, що має глобальне цивілізаційне значення, позначило другу вершину географічної, науки її перехід на якісно вищий рівень. І чільне завдання сучасної географії закріпити цей феноменальний здобуток глибокою теоретичною, методологічною та методичною розробкою геоінформаційної парадигми.

Таким чином, теоретико-методологічне та технологічне зростання географічної науки висуває на передній план замість традиційних землеописів та землезнань нову предметну область – гео планування, а практичні запити людства як актуальне й

пріоритетне завдання покладають на географів планування територій на всіх рівнях організації життєдіяльності суспільства – від міжнародного й національного до регіонального й локального. Зауважимо, що географи мають певний досвід таких розробок у вигляді проектних схем *районних паніровок (планувань)*. Протягом 1930 – 1980-х років вітчизняні географи й містобудівники розробляли планувальні схеми для приміських зон великих міст, міських агломерацій, промислових густозаселених районів, курортних зон. Особливість таких планувальних розробок полягала у відносно невеликих просторових розмірах та переважно крупних географічних масштабах досліджень. Прийшов час поширити планування територій на регіони, країни і навіть континенти, використовуючи для цього середні і дрібні масштаби проектних розробок і деталізуючи їх у разі потреби крупномасштабними –ключовими ділянками

На даний час планування території включає такі головні напрямки:

1) розроблення концепцій і програм створення *природних каркасів екологічної безпеки* території країн і регіонів;

2) розробка тематичних серій карт, що представляють просторовий розподіл *антропогенно-техногенних навантажень* на природне середовище;

3) обґрунтування схем агроландшафтної організації сільської місцевості;

4) планування територій великих міст та приміських зон, міських агломерацій і урбанізованих ареалів.

Надалі цей перелік може доповнюватись і уточнюватись вже в рамках нової географічної концепції – інтенціональної парадигми.

